

UK FSV

PETRA MATĚJŮ
**Politika západoněmeckých
parlamentních stran vůči zemím
východního bloku v letech 1963–66**

DOKOŘÁN

TERITORIA – svazek 8

Petra Matějů

**Politika západoněmeckých
parlamentních stran vůči zemím
východního bloku
v letech 1963–66**

Teritoria – svazek 8

Univerzita Karlova v Praze
Fakulta sociálních věd

Dokořán

Recenzovali: PhDr. Jan Ryjáček, Ph.D.
a PhDr. Zuzana Lizcová, Ph.D.

Knih vznikla v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu 2011–263503..

Copyright © Univerzita Karlova v Praze, Fakulta sociálních věd, 2012

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Teritoria – svazek 8

Petra Matějů
Politika západoněmeckých parlamentních stran
vůči zemím východního bloku
v letech 1963–66

Druhé vydání v českém jazyce (první elektronické)
Redakce Michaela Pohlreichová
Typografie a převod do elektronické podoby David Greguš
Vydalo v roce 2012 nakladatelství
Ve spolupráci s Fakultou sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze,
Smetanovo nábř. 6,
Praha 1, vydalo nakladatelství Dokořán, s.r.o., Holečkova 9, Praha 5,
dokoran@dokoran.cz, www.dokoran.cz v roce 2012.
(496. publikace, 40. elektronická)

ISBN 978-80-7363-435-3 (Dokořán)
ISBN 978-80-87404-23-2 (UK FSV)

Obsah

1. Úvod	7
2. Mezinárodní situace a vnitropolitický vývoj Německa – Determinanty politiky SRN k zemím východního bloku v první polovině 60. let	23
3. Německá a východní politika CDU/CSU	37
3.1 Vývoj německé a východní politiky CDU/CSU v letech 1963–66	37
3.2 Změny německé a východní politiky CDU/CSU v letech 1963–66	57
Exkurs I Politici CDU a CSU, kteří se v 60. letech nejvíce podíleli na formování přístupu stran unie k německé a východní politice	59
4. Německá a východní politika FDP	65
4.1 Vývoj německé a východní politiky FDP v letech 1963–66	65
4.2 Změny německé a východní politiky FDP v letech 1963–66	84
Exkurs II Politici FDP, kteří se v 60. letech nejvíce podíleli na formování přístupu své strany k německé a východní politice	89
5. Německá a východní politika SPD	95
5.1 Vývoj německé a východní politiky SPD v letech 1963–66	95
5.2 Změny německé a východní politiky SPD v letech 1963–66	116
Exkurs III Politici SPD, kteří se v 60. letech nejvíce podíleli na formování přístupu své strany k německé a východní politice	119
6. Vývoj německé a východní politiky po roce 1966	125
7. Závěr	139
Seznam použitých zkratk	147
Seznam pramenů a literatury	148
Summary	155
Jmenný rejstřík	157

1. Úvod

V první polovině 60. let 20. století se oproti předchozímu desetiletí výrazně proměnila jak mezinárodní situace, tak i vnitropolitické dění ve Spolkové republice Německo. Světové velmoci, Spojené státy americké a Sovětský svaz, si nejspíše při karibské krizi v roce 1962 plně uvědomily, jak zničit by byla vzájemná válka s nasazením jaderných zbraní, a tak začaly usilovat o uvolňování napětí ve vzájemných vztazích i v mezinárodní politice jako takové. Byly proto ochotny smířit se se stávajícím stavem rozdělení Německa a Berlína. Neviděly žádné řešení této zapeklité situace, které by mohlo uspokojit obě strany, a odmítaly rozdmýchávat kvůli Německu vzájemné spory nebo dokonce vstoupit do války, jež by mohla způsobit obrovské ztráty na životech i nepředstavitelné materiální škody. Komunistické státy východního bloku se navíc oproti 50. létům už nejevily jako sociální experimenty, které by nemusely přetrvat déle než několik let, ale naopak se tamní režimy relativně úspěšně stabilizovaly. Naděje Němců na brzké sjednocení jejich země tudíž znatelně poklesly. Postavení spolkového kancléře Konrada Adenauera, jehož jméno bylo a je spojováno s poválečnou obnovou a rozvojem západní části Německa, už nebylo tak neotřesitelné jako v předchozím desetiletí. Roku 1963 musel přepustit post spolkového kancléře Ludwigu Erhardovi. Pravicová spolková vláda, jež byla u moci od samého vzniku Spolkové republiky, tou dobou pomalu ztrácela svůj náskok před opoziční sociální demokracií, která systematicky pracovala na zvýšení své atraktivity pro voliče.

Tyto proměny světové i domácí politické scény se pochopitelně promítly mimo jiné i do přístupu západoněmeckých politických stran k německé a východní politice, tedy do jejich úvah o tom, jak a o čem by Spolková republika Německo měla jednat (nebo ovšem také nejednat) se Sovětským svazem, s Německou demokratickou republikou a s dalšími komunistickými státy východní Evropy. Tato monografie se zabývá právě postoji jednotlivých parlamentních stran (tedy CDU/CSU, FDP a SPD)¹ k politice vůči zemím východního bloku a jejich proměnami v době Erhardovy vlády (v letech 1963–66).

České odborné (a do jisté míry i laické) veřejnosti jsou poměrně dobře známy jak Adenauerovy zahraničněpolitické postoje, které určovaly i německou a východní politiku Spolkové republiky v 50. letech, tak „nová východní politika“ Brandtovy vlády sociálně-liberální koalice z přelomu 60. a 70. let. O německé a východní politice v době Erhardovy vlády a vlády velké koalice se toho ví podstatně méně. Období velké koalice (1966–69) bývá z hlediska německé a východní politiky interpretováno jako jakási pře-

1 CDU/CSU – Křesťanskodemokratická unie Německa/Křesťansko-sociální unie Bavorska (Christlich Demokratische Union Deutschlands/Christlich-Soziale Union in Bayern); FDP – Svobodná demokratická strana (Freie Demokratische Partei); SPD – Sociálnědemokratická strana Německa (Sozialdemokratische Partei Deutschlands).

chodná fáze, kdy se začaly rýsovat počátky východní politiky Brandtovy vlády. O německé a východní politice v období Erhardovy vlády je však v českém jazyce k dispozici tak málo informací, že si čtenáři jen stěží mohou utvořit ucelený dojem.

S lety 1963–66 bývá spojováno především zřizování obchodních zastoupení mezi Spolkovou republikou a státy východní Evropy (kromě Sovětského svazu, s nímž měla Spolková republika navázány diplomatické styky už od roku 1955, a NDR, jejíž existenci Spolková republika neuznávala) a mírová nota z března 1966, v níž spolková vláda mimo jiné nabídla všem státům světa (s výjimkou neuznávané NDR) uzavření dohod o vzájemném zřeknutí se násilí. V neposlední řadě bývají vzpomínány také úmluvy o propustkách obyvatel Západního Berlína na návštěvu k jejich východoněmeckým příbuzným. O přístupu jednotlivých západoněmeckých politických stran k německé a východní politice v tomto období se toho ale ví relativně málo.² Proto se tato studie zaměřuje právě na léta 1963–66, a pokouší se tak vyplnit určitou mezeru v dosavadní odborné literatuře k tématu německé a východní politiky.

Bylo by zavádějící chápat časové vymezení této práce jako tvrzení, že právě toto období bylo z hlediska formování a uplatňování politiky Spolkové republiky Německo vůči komunistickým státům východní Evropy důležitější než období předcházející nebo následující anebo že právě tuto dobu lze označit za počátek „nové východní politiky“. Počátky německé a východní politiky Brandtovy vlády bývají, jak již bylo řečeno, často spatřovány v období velké koalice. Jaroslava Plšková se v knize *Východní politika Brandtovy vlády v letech 1969–1974* sice východiskům východní politiky sociálně-liberální koalice blíže nevěnuje, ale v úvodní kapitole označuje rok 1966 za „rozhodující zlom“ a „počátek východní politiky v užším slova smyslu“.³ Tato formulace by vzhledem k tomu, že se jedná o dosud jedinou česky psanou monografii o východní politice Spolkové republiky, mohla vést české čtenáře k mylnému dojmu, že se politika SRN ke státům východního bloku s nástupem velké koalice náhle jaksi „skokově“ změnila. Tak tomu ovšem rozhodně nebylo. Proměny postojů západoněmeckých politických stran k německé a východní politice je třeba chápat spíše jako pozvolný proces, který probíhal v podstatě již od počátku existence Spolkové republiky Německo a jejich politických stran a opravdu výrazných změn doznával jen dosti pomalu.⁴ Německá a východní politika západoněmeckých politických stran za Erhardovy vlády tak plynule navazuje na politiku těchto stran za Adenauerovy éry a poté opět v každé z těchto stran pokračuje a postupně se vyvíjí a proměňuje v době vlád Kurta Georga Kiesingera, Willyho Brandta a dalších.

2 Více viz podkapitola Seznam pramenů a literatury.

3 Jaroslava Plšková, *Východní politika Brandtovy vlády v letech 1969–1974* (Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1999), 13.

4 Pravdou ovšem je, že určité události (jako například stavba berlínské zdi nebo utvoření velké koalice) tomuto procesu dodaly nové impulzy.

Tato práce vychází z předpokladu, že v letech 1963–66 došlo u všech parlamentních politických stran Spolkové republiky Německo k výraznému posunu ve vnímání německé a východní politiky.⁵ Změně postojů v CDU/CSU, politické strany, která měla ve sledovaném období rozhodující vliv na zahraniční politiku Spolkové republiky, na první pohled nasvědčuje například mírová nota spolkové vlády z roku 1966. Úmluvy o propustkách obyvatel Západního Berlína na návštěvu k příbuzným do východní části tohoto rozděleného města v letech 1963–66 vyjednával zástupce západoberlínského senátu, v jehož čele stál Willy Brandt, člen SPD, který prosazoval pružnější přístup k zemím východního bloku nejen v Západním Berlíně, ale i na spolkové úrovni. Právě úmluvy o propustkách a stoupající popularita Willyho Brandta naznačují, že i u SPD můžeme předpokládat výrazný posun. FDP byla ve sledovaném období slabším koaličním partnerem jak ve spolkové vládě, tak v západoberlínském senátu a v obou grémiích souhlasila s výše zmíněnými kroky, které vnášely nové prvky do německé a východní politiky Spolkové republiky. Můžeme proto očekávat, že i její postoj k německé a východní politice doznal změn. Uvidíme, zda důkladná analýza stranické politiky, opírající se především o zdroje pramenné povahy, tuto hypotézu, založenou na poznatcích sekundární literatury, jež je dostupná v České republice, potvrdí, nebo naopak vyvrátí.

Abychom mohli dospět k přesvědčivému závěru, je třeba stanovit, co budeme v rámci této práce považovat za „výrazný posun“. Jako „výrazný posun“ označíme takové změny v přístupu politické strany jako celku (tedy ne pouze změny v postojích jejích jednotlivých členů), které se promítly do oficiálních prohlášení a stanovisek strany a které je možné alespoň v omezené míře vysledovat i v praktické činnosti sledované politické strany. Označení „výrazný“ tak v tomto případě můžeme chápat jako „zřetelně patrný“ – bude označovat změny, které mohli už v dané době zaznamenat i běžní občané Spolkové republiky a které nemohou uniknout pozornosti dnešních badatelů ani při provedení méně detailního rozboru. Pokud tato práce politice některé ze sledovaných západoněmeckých parlamentních stran označí „výrazný posun“ nepřisoudí, bude posouzeno, zda byl zaznamenán posun, který však nelze označit za výrazný ve výše vymezeném pojetí, nebo zda žádný podstatnější posun zaznamenán nebyl.

Proměny přístupu CDU/CSU, SPD a FDP k politice Spolkové republiky vůči zemím východního bloku jsou zkoumány formou komparativní analýzy. Nejdříve je vždy podrobně chronologicky vylíčen vývoj přístupu každé ze stran k této otázce a poté je srovnáním výchozího a závěrečného stavu zhodnocen posun, k němuž mezi lety 1963 až 1966 došlo, a to tematicko-analytickým postupem. Zkoumané změny jsou rozděleny na tři okruhy: změny ve vztahu k Sovětskému svazu, k NDR, a k ostatním státům východního bloku. V závěru práce pak najdeme vzájemné porovnání změn, jež se udály v jednotlivých politických stranách a souhrnné zhodnocení jejich významu.

⁵ Pojmy „německá politika“ a „východní politika“ jsou definovány na str. 11.

Pozornost je věnována také značné kontinuitě vývoje německé a východní politiky ve všech sledovaných stranách.

Rozbor německé a východní politiky západoněmeckých parlamentních stran v době Erhardovy vlády je zasazen do celkového kontextu dějin Spolkové republiky Německo. Po úvodní kapitole následuje stručné nastínění mezinárodní situace a vnitropolitického vývoje Německa od konce druhé světové války do poloviny 60. let 20. století – všímá si především různých faktorů, které ovlivňovaly německou a východní politiku Spolkové republiky. Pak přichází na řadu vlastní rozbor německé a východní politiky za Erhardovy vlády, členěný do tří kapitol podle západoněmeckých parlamentních stran – CDU/CSU, FDP a SPD (nejdříve silnější vládní strana, poté její slabší koaliční partner a nakonec opozice). Rámec uzavírá kapitola věnovaná vývoji německé a východní politiky Spolkové republiky Německo po roce 1966, která stručně líčí vztahy mezi Spolkovou republikou a zeměmi východního bloku až do roku 1990. Podrobněji se přitom zabývá obdobími vlády velké koalice a sociálně-liberální vlády vedené Willym Brandtem, která bezprostředně následovala po období zkoumaném v této studii a byla politickými událostmi i koncepty z první poloviny 60. let v mnoha ohledech ovlivněna. Vývoj od druhé poloviny 70. let je už dále podán jen velmi stručně – smyslem sledování vývoje až do sjednocení Německa je poskytnutí uceleného přehledu čtenářům této studie. Každá z kapitol zabývajících se jednotlivými politickými stranami je navíc doplněna krátkými medailonky politiků, kteří se nejvíce podíleli na formování přístupu své strany k německé a východní politice.

Monografie se zaměřuje především na politické aspekty, a proto vychází z metod a teorie tzv. nových politických dějin a dějin mezinárodních vztahů.⁶ Právě pro nové politické dějiny je typické, že si všímají nejen toho, co se odehrálo, ale také toho, co bylo zamýšleno, plánováno a navrhováno, ať už to bylo realizováno, nebo ne. Nechápu navíc politické strany pouze jako jednoho kolektivního aktéra, ale zajímají se o jednotlivé členy, jejich názory a možnosti i meze jejich vlivu na vnitrostranické rozhodování, a případně i na státní a mezinárodní politiku jako takovou.

Snaha zachytit formování německé a východní politiky v první polovině 60. let 20. století v perspektivě nezúžené jen na realizovaná rozhodnutí spolkové vlády se odrazila na širší pramenné základny. Tato studie se opírá o protokoly ze zasedání stranických sjezdů a předsednictev stran, záznamy projevů předních politiků, tisková prohlášení, stranická periodika, kore-

6 Více viz např. Eckart Conze, Ulrich Lappenküper a Guido Müller, *Geschichte der internationalen Beziehungen: Erneuerung und Erweiterung einer historischen Disziplin* (Köln: Böhlau Verlag, 2004); Joachim Eibach a Günther Lottes, eds., *Kompass der Geschichtswissenschaft: Ein Handbuch* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2006) – především stati od Andree Wirchniga a Ute Frevert; Pierre Renouvin a Jean-Baptiste Duroselle, *Introduction to the History of International Relations* (Oxford: Pall Mall Press, 1968); Ernst Opgenoorth a Günther Schulz, *Einführung in das Studium der neueren Geschichte* (Paderborn u. a.: Schöningh, 2001).

spondenci, akta z ministerstva zahraničí, realizované i nerealizované plány a koncepty a další pramenné zdroje. V omezené míře bere v potaz i zprávy z tisku. Protože je však činnost politických stran a jejich členů nesmírně rozsáhlá a různorodá, omezuje se tato práce pouze na následující tři okruhy politické činnosti jednotlivých politických stran: za prvé na politiku, která byla prováděna nebo alespoň veřejně prosazována, za druhé na myšlenky a návrhy, které byly rozebírány na stranických sjezdech, o nichž diskutovalo spolkové vedení strany nebo které vyvolaly rozruch, a za třetí na tajné dokumenty, které se staly základem pro pozdější politiku strany.

Pojmem „německá politika“ je v této práci označována politika Spolkové republiky vůči NDR, jejímž hlavním cílem mělo být sjednocení Německa (minimálně v dlouhodobém časovém horizontu). Pojem „východní politika“ označuje politiku Spolkové republiky vůči komunistickým státům východního bloku, tedy Sovětskému svazu a jeho satelitům. Oba pojmy jsou takto užívány v německojazyčné odborné literatuře. Německou politiku lze chápat jako specifickou součást východní politiky, avšak západoněmečtí politici na ni kladli takový důraz, že ji většinou zmiňovali samostatně. Oba pojmy od sebe nelze jasně a jednoznačně oddělit, protože se jejich náplň navzájem ovlivňuje a prolíná. Neuznávání existence NDR Spolkovou republikou bylo spojeno s tím, že západoněmečtí politici tento stát odmítali nazývat jeho oficiálním jménem. Nazývali ho nejčastěji „sovětská okupační zóna“ (nebo krátce „zóna“), „střední Německo“ nebo „takzvaná NDR“.⁷ Uvedení pouhého slova „NDR“ v uvozovkách už bylo považováno za velmi vstřícné gesto vůči východnímu Německu. Kromě toho byla také hojně používána opisná pojmenování typu „na druhé straně zdi“. V této práci však bude pro přehlednost a jednotnost textu používáno výhradně označení NDR a dobové výrazy zůstanou zachovány pouze v doslovných citacích. Pojmem „východoevropské státy“ označoval ministr zahraničí Gerhard Schröder⁸ středo- a jihovýchodoevropské komunistické státy s výjimkou Sovětského svazu a NDR, protože s těmito dvěma zeměmi měla Spolková republika zvláštní vztahy. V tomto významu bude pojem „východoevropské státy“ pro přehlednost používán v celé této práci. Jako souhrnné označení pro „východoevropské státy“ i Sovětský svaz a NDR bude užíván pojem „státy východního bloku“.

Studie se opírá především o prameny získané v archivech jednotlivých sledovaných politických stran a vyhledané v edicích dokumentů. Využívá materiály z Archivu pro křesťansko-demokratickou politiku při Nadaci Konrada Adenauera v Sankt Augustinu (CDU),⁹ Archivu liberalismu při Nadaci

7 Německé výrazy: „die Sowjetische Besatzungszone“ (zkratka SBZ), „die Sowjetzone“, „die Zone“, „Mitteldeutschland“, „sogenannte DDR“, „auf der anderen Seite der Mauer“.

8 V celé této práci se píše o Gerhardu Schröderovi (1910–1989), který byl členem CDU, v letech 1961–66 působil jako spolkový ministr zahraničí a v letech 1966–69 jako spolkový ministr obrany. O jeho jmenovci, Gerhardu Schröderovi, narozeném roku 1944, který je členem SPD a v letech 1998–2005 zastával funkci spolkového kancléře, tato práce vůbec nepojednává.

9 Archiv für Christlich-Demokratische Politik, Konrad-Adenauer-Stiftung.

Friedricha Naumanna v Gummersbachu (FDP)¹⁰ a Archivu sociální demokracie při Nadaci Friedricha Eberta v Bonnu (SPD).¹¹ Zatímco archiv SPD nabízí k politice strany v 60. letech nepřeberné množství materiálů, v nichž se badatel jen těžko orientuje, archiv CDU, který začal plně fungovat až v 70. letech, spravuje k době Erhardovy vlády v podstatě jen klíčové dokumenty vedení strany a nepříliš rozsáhlé osobní pozůstalosti. Materiály uložené v archivu FDP představují jakýsi kompromis mezi předchozími dvěma krajními polohami. Hlavní dokumenty k německé a východní politice sledovaných stran tedy lze v těchto archivech nalézt. Navíc jsou nejdůležitější dokumenty často dostupné prostřednictvím různých pramenných edic.

Základní pramennou edicí pro jakoukoli práci o zahraniční politice Spolkové republiky Německo jsou *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland* (Spisy k zahraniční politice Spolkové republiky Německo)¹² vydávané Institutem pro soudobé dějiny v Mnichově.¹³ Obsahují vybrané nejdůležitější dokumenty z Politického archivu Ministerstva zahraničních věcí SRN, který sídlí v Berlíně. Za nejdůležitější edici k německé politice bývají považovány *Dokumente zur Deutschlandpolitik* (Dokumenty k německé politice)¹⁴ vydávané dříve Spolkovým ministerstvem pro celoněmecké otázky a nyní Spolkovým ministerstvem vnitra. Obsahují nejružnější typy pramenů: úřední texty i korespondenci, prohlášení, usnesení, smlouvy, projevy, články i rozhovory. Obdobné složení dokumentů obsahují i edice *Dokumentation zur Deutschlandfrage* (Dokumentace k německé otázce),¹⁵ jež byla zpracována a vydána Heinrichem von Sieglerem pod hlavičkou periodické publikace *Archiv der Gegenwart* (Archiv současnosti), a dále edice *Dokumente des geteilten Deutschland* (Dokumenty rozděleného Německa),¹⁶ kterou vydal Ingo von Münch. Obsah těchto tří sbírek pramenů k německé politice se z části překrývá a z části liší, proto je vhodné čerpat ze všech tří. Dokumenty k politice zaměřené na Berlín jsou k nalezení v knize *Berlin bleibt frei* (Berlín zůstává svobodný) vydané Siegfriedem Heimannem.¹⁷ Zaměřením i stylem

10 Archiv des Liberalismus, Friedrich-Naumann-Stiftung.

11 Archiv der sozialen Demokratie, Friedrich-Ebert-Stiftung.

12 *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland* (dále jen *AAPD*), v této práci jsou využity edice pro roky 1963–66 a 1969, odborný vedoucí Rainer A. Blasius (München: Oldenbourg, 1994–97).

13 Více o Institutu pro soudobé dějiny v Mnichově viz <http://www.ifz-muenchen.de>.

14 *Dokumente zur Deutschlandpolitik* (dále jen *DzD*), v této práci jsou využity řady 3, 4 a 5 (Frankfurt am Main: Alfred Metzner Verlag, 1969–84).

15 *Dokumentation zur Deutschlandfrage* (dále jen *DzDF*), v této práci jsou využity svazky 2, 3, 4, 5, 6 a 8, ed. Archiv der Gegenwart, sestavil Heinrich von Siegler (Bonn/Wien/Zürich: Siegler, 1961–75).

16 *Dokumente des geteilten Deutschland: Quellentexte zur Rechtslage des Deutschen Reiches, der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik*, v této práci jsou využity svazky 1 a 2, ed. Ingo von Münch a Ondolf Rojahn (Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 1974 a 1976).

17 *Berlin bleibt frei: Politik in und für Berlin 1947–1966*, ed. Siegfried Heimann (Bonn: Dietz, 2004).

velmi různorodou sbírku pramenů, vztahujících se především k soudobým dějinám a politice Spolkové republiky, obsahuje *Archiv der Gegenwart* (Archiv současnosti), periodická publikace, jež vycházela v letech 1931–2004 a informovala o aktuálním politickém dění na základě novinových článků a sdělení zpravodajských agentur.¹⁸

Protokoly ze zasedání stranických grémií jsou veřejnosti nejlépe přístupné v případě CDU, která knižně vydala protokoly zasedání svého předsednictva¹⁹ i frakce²⁰ a zápisy ze spolkových stranických sjezdů zveřejnila na webových stránkách Nadace Konrada Adenauera.²¹ FDP vydala pouze zasedací protokoly svého předsednictva²² a SPD jen zápisy ze stranických sjezdů.²³ Německé a východní politice je věnován značný prostor také v sebraných projevech a spisech Willyho Brandta²⁴ a Egona Bahra.²⁵ Všechny výše zmíněné edice obsahují obvykle velmi kvalitní a podrobné kritické komentáře a doplňující poznámky k otištěným dokumentům, které napomáhají jejich správnému pochopení. Výjimku tvoří jen protokoly ze stranických sjezdů CDU i SPD, jež jsou ponechány bez komentáře, a sbírka spisů Egona Bahra *Sicherheit für und vor Deutschland* (Bezpečnost pro Německo a před Německem), kterou Bahr okomentoval sám. Zdrojem cenných informací jsou také stranické tiskoviny,²⁶ sdělení publikovaná státními orgány²⁷ a někdy i zprávy tiskových

18 *Archiv der Gegenwart* (dále jen *AdG*), v této práci je využit *Archiv der Gegenwart: Deutschland 1949 bis 1999*, svazek 4 (1962–1966), redakčně sestavili Margarete Müller-Marsall a Michael Coenen (Sankt Augustin: Sieglar Verlag, 2000).

19 *Adenauer: „Stetigkeit in der Politik“: Die Protokolle des CDU-Bundesvorstands 1961–1965*, zpracoval Günter Buchstab (Düsseldorf: Droste, 1998); *Kiesinger: „Wir leben in einer veränderten Welt“: Die Protokolle des CDU-Bundesvorstands 1965–1969*, zpracoval Günter Buchstab (Düsseldorf: Droste, 2005).

20 *Die CDU/CSU-Fraktion im Deutschen Bundestag: Sitzungsprotokolle 1961–1966*, zpracovala Corinna Franz (Düsseldorf: Droste, 2004).

21 „Parteitagsprotokolle“, *Konrad-Adenauer-Stiftung*, staženo 26. 9. 2010, www.kas.de/wf/de/71.3643/.

22 *FDP Bundesvorstand: Die Liberalen unter dem Vorsitz von Erich Mende: Sitzungsprotokolle 1960–1967*, zpracoval R. Schiffers (Düsseldorf: Droste, 1993).

23 *Parteitag der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands...*, v této práci jsou užity záznamy ze stranických sjezdů z let 1960, 1964 a 1966, ed. SPD-Vorstand (Hannover/Bonn, Neuer-Vorwärts-Verlag, 1960, 1964, 1966).

24 *Willy Brandt, Auf dem Weg nach vorn: Willy Brandt und die SPD 1947–1972*, ed. Daniela Münkler (Bonn: Dietz, 2000); *Willy Brandt, ...auf der Zinne der Partei...: Parteitagsreden 1960 bis 1983*, ed. Wener Krause a Wolfgang Gröf (Berlin/Bonn: Dietz, 1984).

25 *Egon Bahr, Sicherheit für und vor Deutschland: Vom Wandel durch Annäherung zur Europäischen Sicherheitsgemeinschaft* (München: Hanser, 1991).

26 **Např.:** *CDU-Presse-Mitteilungen, Deutschland-Union-Dienst* (dále jen *DUD*), *Die SPD-Fraktion teilt mit, freie deutsche korrespondenz* (dále jen *fdk*), *Pressemitteilungen und Informationen SPD, SPD-Pressedienst, Union in Deutschland*.

27 **Např.:** *Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung* (dále jen *Bulletin*), *Bundespresseamt* (dále jen *BPA*), *Parlamentarisch-politischer Pressedienst* (dále jen *PPP*).

agentur²⁸ a novinové články.²⁹ Tiskoviny týkající se zkoumaného tématu je možno nalézt v již jmenovaných stranických archívech – ať už přiložené přímo u patřičných archivních materiálů, nebo zpracované a skladované zvláštním oddělením, formálně nezávislým na archívu jako takovém.

Česky psaná odborná literatura se německé a východní politice Spolkové republiky věnuje jen velmi málo. V českém jazyce zatím vyšla k tomuto tématu pouze jediná monografie, kniha *Východní politika Brandtovy vlády v letech 1969–1974* od Jaroslavy Plškové.³⁰ Období 60. let 20. století se věnovaly jen diplomové a bakalářské práce. Michal Bucháček úspěšně obhájil na Karlově univerzitě v Praze diplomovou práci o východní politice velké koalice, napsal ji však v německém jazyce.³¹ Česky napsal svou bakalářskou práci *Role opozice při vytváření konceptu nové východní politiky v SRN v letech 1957–1969* Václav Kafka.³² Pro léta 1963–66 rozebírá německou a východní politiku SPD. Zaměřuje se sice jen na několik klíčových událostí a projevů, zato se jim však věnuje důkladně. Pojetí monografie, kterou máte nyní v rukou, bude ve srovnání s Kafkovou prací podstatně komplexnější, ovšem v některých případech také nutně stručnější, především se však zaměří na všechny tři hlavní politické strany Spolkové republiky ve vymezeném období.³³ Obecnější informace o vztazích Spolkové republiky s Československem v 60. letech můžeme získat v článku „Vývoj československo-západoněmeckých vztahů v letech 1949–1961“ od Magdy Gregerové.³⁴

Tato práce se bude opírat o německy psanou odbornou literaturu ke zvolenému tématu. Německou a východní politikou všech parlamentních stran a/nebo pouze za Erhardovy vlády se sice nezabývá ani žádná německojazyčná kniha, ale velké množství cenných informací je možné nashromáždit z knih věnovaných východní politice jako takové, jednotlivým politickým stranám či předním politikům.

Publikací k dějinám a zahraniční politice Spolkové republiky obecně existuje velké množství. Tato práce se při zasazování jednotlivých událostí do

28 Např.: *associated press* (dále jen *ap*), *Deutsche Presse-Agentur* (dále jen *dpa*).

29 V této práci využity články z *Die Welt*, *Christ und Welt*, *Rheinische Post*, *Rhein-Neckar-Zeitung*.

30 Jaroslava Plšková, *Východní politika Brandtovy vlády v letech 1969–1974* (Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 1999).

31 Michal Bucháček, „Die Große Koalition und ihr Beitrag zur ‚Neuen Ostpolitik‘“ (diplomová práce, Univerzita Karlova v Praze, 2001).

32 Václav Kafka, „Role opozice při vytváření konceptu nové východní politiky v SRN v letech 1957–1969“ (bakalářská práce, Univerzita Karlova v Praze, 2007).

33 Další kvalifikační práce zabývající se dílčími tématy východní politiky (jako např. vztahy SRN k Československu nebo Polsku) nebo obdobím po roce 1969 na Univerzitě Karlově obhájili mimo jiné Magdalena Gregerová, Hana Müllerová, Jiří Novotný, Dalibor Premus nebo Emanuel Hovorka.

34 Magda Gregerová, „Vývoj československo-západoněmeckých vztahů v letech 1949–1961: Národní zájmy versus socialistický internacionalismus“, *Acta Universitatis Carolinae – Studia Territorialia*, č. 6 (2004): 105–151.

širšího kontextu opírá o uznávaná, často citovaná díla německých historiků Klause Hildebranda³⁵ a Heinricha Augusta Winklera³⁶ a odborníků na zahraniční politiku Stephana Bierlinga,³⁷ Christiana Hackeho³⁸ a Waldemara Bessona.³⁹ Obecnější informace o německé politice najdeme například v knihách *Im Schatten der Mauer* (Ve stínu zdi) od Heinricha Potthoffa⁴⁰ a *Einheit der Nation* (Jednota národa) trojice autorů Wolfganga Benze, Güntera Pluma a Wenera Rödera.⁴¹ Posledně zmiňovaná kniha navíc vyhovuje potřebám této práce tím, že je členěna na oddíly podle politických stran a její druhou část tvoří dokumenty. Vývoj německé politiky v 60. letech též přehledně popisuje a analyzuje Günther Heydemann v článku „Deutschlandpolitische Neuansätze der 60er Jahre“.⁴² Přínosná je z hlediska této práce také monografie Volkera Zimmermanna o vztazích NDR a Československa, protože si všímá i jejich propletenosti se vztahy ke Spolkové republice.⁴³

Podrobnější údaje lze najít jedině v publikacích věnovaných každé politické straně zvlášť. Všeobecné informace o dějinách CDU najdeme například v monografii Hanse-Otto Kleinmanna *Geschichte der CDU 1945–1982* (Dějiny CDU 1945–1982),⁴⁴ zahraniční politice CDU/CSU v 60. letech se však bohužel odborná literatura téměř nevěnuje. Informace o ní lze získat jedině z biografí jednotlivých politiků nebo z případových studií konkrétních zahraničněpolitických událostí. Nejvíce se zahraniční politikou pochopitelně zabývají biografie ministra zahraničí Gerharda Schrödera od

35 Klaus Hildebrand, *Von Erhard zur Großen Koalition, 1963–1969* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1984).

36 Heinrich August Winkler, *Der lange Weg nach Westen II: Deutsche Geschichte 1933–1990* (Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2005).

37 Stephan Bierling, *Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland: Normen, Akteure, Entscheidungen* (München/Wien: Oldenbourg, 2005).

38 Christian Hacke, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland: Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schröder* (München: Ullstein, 2004); Christian Hacke, „Die Deutschlandpolitik der Bundesrepublik Deutschland“, in *Deutschland-Handbuch: Eine doppelte Bilanz 1949–1989*, ed. Werner Weidenfeld a Hartmut Zimmermann (Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 1989).

39 Waldemar Besson, *Die Außenpolitik der Bundesrepublik: Erfahrungen und Maßstäbe* (München: Piper, 1970).

40 Heinrich Potthoff, *Im Schatten der Mauer: Deutschlandpolitik 1961 bis 1990* (Berlin: Propyläen, 1999).

41 Wolfgang Benz, Günter Plum a Werner Röder, *Einheit der Nation: Diskussionen und Konzeptionen zur Deutschlandpolitik der großen Parteien seit 1945* (Stuttgart: Frommann-Holzboog, 1978).

42 Günther Heydemann, „Deutschlandpolitische Neuansätze der 60er Jahre“, *Historisch-politische Mitteilungen*, č. 1 (1994): 15–32.

43 Volker Zimmermann, *Eine sozialistische Freundschaft im Wandel: Die Beziehungen zwischen der SBZ/DDR und der Tschechoslowakei (1945–1969)* (Essen: Klartext, 2010).

44 Hans-Otto Kleinmann, *Geschichte der CDU 1945–1982* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1993).

Franze Eibla⁴⁵ a Torstena Oppellanda.⁴⁶ Zatímco Eibl svou práci psal ještě v době, kdy nebyla přístupná Schröderova pozůstalost, a založil ji především na vyhodnocení pramenů z již zmiňované edice *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland*, která v té době pro léta 1963–66 právě vycházela, Oppelland už ve své knize (jako jeden z prvních) přístup ke Schröderově pozůstalosti využil a některé Eiblovy interpretace na základě těchto nových pramenů korigoval.

Podstatně méně informací k zahraniční politice najdeme v biografích kancléře Ludwiga Erharda. Zatímco jeho novější biografie od Alfreda C. Mierzejewského⁴⁷ a starší od Volkharda Laitenbergera⁴⁸ předkládají poměrně objektivní a vyváženou interpretaci Erhardova počínání (i když v případě Laitenbergera někdy až příliš zjednodušenou stručným podáním), dílo Volker Hentschela⁴⁹ za objektivní rozhodně považovat nelze, protože se do něj naprosto zřetelně promítají autorovy gaullistické a keynesiánské postoje – právě Erhardovu zahraniční politiku tak Hentschel hodnotí dosti zaujatě. Doplnění zahraničněpolitických informací z těchto biografí skýtá článek Tima Christiana Szatkowského „Karl Carstens in der Außen- und Deutschlandpolitik der sechziger und siebziger Jahre“ (Karl Carstens v zahraniční a německé politice šedesátých a sedmdesátých let).⁵⁰ Dále lze využít dvě velmi zdařilé případové studie ze sborníku *Von Adenauer zu Erhard* (Od Adenauera k Erhardovi): Mechthild Lindemannová⁵¹ se zabývá vyjednáváním obchodních smluv a zřizováním obchodních zastoupení mezi Spolkovou republikou a státy východního bloku a Rainer A. Blasius⁵² politikou SRN vůči Izraeli a blízkovýchodní krizí, kterou významnou měrou ovlivňovaly ohledy na německou politiku.

S odbornou literaturou k FDP je to přesně naopak než s literaturou k CDU/CSU: existují publikace o její německé a východní politice, ale jednotlivým politikům se literatura věnuje relativně málo. Dvě základní

45 Franz Eibl, *Politik der Bewegung: Gerhard Schröder als Außenminister 1961–1966* (München: Oldenbourg, 2001).

46 Torsten Oppelland, *Gerhard Schröder: Politik zwischen Staat, Partei und Konfession* (Düsseldorf: Droste, 2002).

47 Alfred C. Mierzejewski, *Ludwig Erhard: A Biography* (Chapel Hill/London: University of North Carolina Press, 2004).

48 Volkhard Laitenberger, *Ludwig Erhard: Der Nationalökonom als Politiker* (Göttingen/Zürich: Muster-Schmidt-Verlag, 1986).

49 Volker Hentschel, *Ludwig Erhard: Ein Politikerleben* (München: Olzog, 1996).

50 Tim Christian Szatkowski, „Karl Carstens in der Außen- und Deutschlandpolitik der sechziger und siebziger Jahre“, *Historisch-politische Mitteilungen*, č. 12 (2005): 203–231.

51 Mechthild Lindemann, „Anfänge einer neuen Ostpolitik? Handelsvertragsverhandlungen und die Errichtung von Handelsvertretungen in den Ostblock-Staaten“, in *Von Adenauer zu Erhard: Studien zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1963*, ed. Rainer A. Blasius (München: Oldenbourg, 1994).

52 Rainer A. Blasius, „Geschäftsfreundschaft statt diplomatischer Beziehungen: Zur Israel-Politik 1962/1963“, in *ibid.*

díla o politice FDP vůči státům východního bloku v 60. letech představují *Liberale Deutschlandpolitik 1949–1969* (Liberální německá politika 1949–1969) od Christofa Brauserse⁵³ a *Restauration oder Reform?* (Restaurace nebo reforma?) od Mathiase Siekmeiera.⁵⁴ Obě knihy poskytují velmi podrobné a spolehlivé údaje, kvalitou interpretace se však různí. Siekmeierovo dílo příliš jednostranně vychvaluje „reformátory“ a ostře kritizuje nacionálně-liberální křídlo strany i jejího předsedu Ericha Mendeho – autor tehdejší situaci hodnotí z dnešního pohledu a vychází z poznatků o vývoji německé a východní politiky v 70. letech, čímž své po faktografické stránce výborné publikaci ubírá na kvalitě. Za přečtení stojí také kniha *Die FDP und die deutsche Frage 1949–1990* (FDP a německá otázka 1949–1990) od Michaela Schmidta,⁵⁵ která ale kvůli širšímu časovému vymezení obsahuje méně informací k 60. létům.

Ojedinelá publikace o předních politicích FDP padesátých a šedesátých let, kniha *Dehler – Maier – Mende: Parteivorsitzende der FDP* (Dehler – Maier – Mende: Předsedové FDP) od Lutze Nickela,⁵⁶ čtenářům detailně představuje předsedy FDP, jejich postoje a motivace k určitému stylu řízení strany – na zahraniční politiku se sice nezaměřuje, ale přesto je její četba pro pochopení přístupu FDP k zahraničněpolitickým tématům velmi přínosná. Přístup Thomase Dehlera k německé politice přibližuje také článek Rolfa Steiningera ve sborníku *Thomas Dehler und seine Politik* (Thomas Dehler a jeho politika).⁵⁷ Na vztahy mezi západ- a východoněmeckými liberály se pak zaměřuje kniha *Annäherung und Abgrenzung* (Sbližování se a vymezování se) od Rogera Engelmana a Paula Erkerera⁵⁸ a Engelmannův článek ve sborníku *Deutsch-deutscher Liberalismus im Kalten Krieg* (Německo-německý liberalismus za studené války).⁵⁹ U těchto studií je třeba vyzdvihnout vyvážený poměr mezi údaji o FDP a LDPD,⁶⁰ který v literatuře k obdobným tématům bohužel nebývá samozřejmostí (západoněmeckým stranám bývá často věnováno mnohem více pozornosti).

53 Christof Brauers, *Liberale Deutschlandpolitik 1949–1969: Positionen der FDP zwischen nationaler und europäischer Orientierung* (Münster: Lit, 1993).

54 Mathias Siekmeier, *Restauration oder Reform? Die FDP in den sechziger Jahren: Deutschland- und Ostpolitik zwischen Wiedervereinigung und Entspannung* (Köln: Janus-Verl.-Ges., 1998).

55 Michael Schmidt, *Die FDP und die deutsche Frage 1949–1990* (Hamburg: LIT, 1995).

56 Lutz Nickel, *Dehler – Maier – Mende: Parteivorsitzende der FDP – Polarisierer – Präsident – Generaldirektor* (München: Meidenbauer, 2005).

57 Rolf Steininger, „Thomas Dehler: Protagonist einer ‚neuen‘ deutschen Ostpolitik“, in *Thomas Dehler und seine Politik*, ed. Regina Krane (Bonn: Nicolai, 1998), 25–31.

58 Roger Engelmann a Paul Erker, *Annäherung und Abgrenzung: Aspekte deutsch-deutscher Beziehungen 1956–1969* (München: Oldenbourg, 1993).

59 Roger Engelmann, „Innerdeutsche Beziehungen im Kalten Krieg: Die Deutschlandpolitik der FDP und ihre Kontakte zu LDPD und SED 1956–1966“, in *Deutsch-deutscher Liberalismus im Kalten Krieg: Zur Deutschlandpolitik der Liberalen 1945–1970*, ed. Reinhard Hübsch a Jürgen Fröhlich (Potsdam: Verlag für Berlin-Brandenburg, 1997), 54–81.

60 LDPD – Liberálně demokratická strana Německa (německy Liberal-Demokratische Partei Deutschlands, v letech 1945–51 a znovu v roce 1990 pouze LDP).

O německé a východní politice SPD⁶¹ najdeme poměrně hodně knih a článků, protože pozdější politika Brandtovy vlády přitáhla pozornost historiků i k období předcházejícímu. Stručně, přehledně a výstižně charakterizuje východní politiku SPD v letech 1961–69 na několika málo stránkách Helga Haftendornová ve sborníku *Zwanzig Jahre Ostpolitik* (Dvacet let východní politiky).⁶²

Důkladnou analýzu pak předkládá Edwin Czerwick v monografii *Oppositionstheorien und Außenpolitik* (Opoziční teorie a zahraniční politika)⁶³ – soustřeďuje se především na to, jak byla německá a východní politika SPD v letech 1960–66 ovlivněna snahou o „politiku soudržnosti“⁶⁴ s CDU/CSU a zda jí to prospělo, nebo naopak uškodilo. Na sledování stejného aspektu se soustředila o několik let později i Beatrix Bouvierová v knize *Zwischen Godesberg und großer Koalition* (Mezi Godesbergem a velkou koalicí),⁶⁵ a to natolik, že popis zahraničněpolitického dění výrazně upozadila: pojem německá politika je sice v této knize zmiňován často, ale jen v obecných souvislostech, a východní politika je zahrnuta v podstatě jen ve spojení s mírovou nótou. Německé politice SPD se věnuje také André Schirmer v knize *Die Deutschlandpolitik der SPD in der Phase des Übergangs vom Kalten Krieg zur Entspannungspolitik 1955–1970* (Německá politika SPD ve fázi přechodu od studené války k politice uvolňování napětí 1955–1970).⁶⁶ Tato kniha poskytuje cenné informace, je však bohužel poměrně málo čtivá a některé události rozebírá detailně, zatímco jiné velmi stručně, aniž by autor vysvětlil, na co klade důraz a proč. Faktograficky přínosným knihám *Die Ostpolitik der SPD* (Východní politika SPD) Manfreda Uschnera⁶⁷ a *Neue Ostpolitik* (Nová východní politika) Petera Bendera⁶⁸ zase škodí jednostranné vychvalování nové východní politiky Willyho Brandta (a s tím spojené zjednodušující zavrhování politiky jeho protivníků) a hodnocení postojů politiků SPD v šedesátých letech optikou let sedmdesátých.

61 Obecné dějiny SPD jsou zpracovány např. v knize: Heinrich Potthoff a Susanne Miller, *Kleine Geschichte der SPD 1848–2002* (Bonn: J. H. W. Dietz, 2002).

62 Helga Haftendorn, „Wurzeln der Ost- und Entspannungspolitik der Sozial-Liberalen Koalition“, in *Zwanzig Jahre Ostpolitik: Bilanz und Perspektiven*, ed. Horst Ehmke, Karlheinz Koppe a Herbert Wehner (Bonn: Verlag Neue Gesellschaft, 1986).

63 Edwin Czerwick, *Oppositionstheorien und Außenpolitik: Eine Analyse sozialdemokratischer Deutschlandpolitik 1955 bis 1966*. (Königstein/Ts: Verlag Anton Hain, 1981).

64 Více viz kapitola věnovaná SPD.

65 Beatrix Bouvier, *Zwischen Godesberg und großer Koalition: Der Weg der SPD in die Regierungsverantwortung: Außen-, sicherheits- und deutschlandpolitische Umorientierung und gesellschaftliche Öffnung der SPD 1960–1966* (Bonn: Dietz, 1990).

66 André Schirmer, *Die Deutschlandpolitik der SPD in der Phase des Übergangs vom Kalten Krieg zur Entspannungspolitik 1955–1970* (Monster: Lit, 1988).

67 Manfred Uschner, *Die Ostpolitik der SPD – Sieg und Niederlage einer Strategie* (Berlin: Dietz, 1991).

68 Peter Bender, *Neue Ostpolitik: Vom Mauerbau bis zum Moskauer Vertrag* (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1989).

Knih věnovaných Willymu Brandtovi existuje vícero. Většinou se však při sledování období před rokem 1966 zaměřují takřka výhradně na jeho funkci starosty Západního Berlína a jeho celkovému vlivu na německou a východní politiku SPD si všímají až po roce 1966, kdy se stal spolkovým ministrem zahraničních věcí – proto v této práci nenašly přímé využití.⁶⁹ Zajímavé doplňující údaje o německé a východní politice SPD v letech 1963–66 ve spojitosti s různými politiky najdeme například v biografii Egona Bahra od Andrease Vogtmeiera,⁷⁰ v knihách o Herbertu Wehnerovi od Augusta H. Leugers-Scherzberga⁷¹ nebo Günthera Scholze⁷² i v biografii Heinricha Albertze od Jacquesa Scholze.⁷³ Základní fakta o politice SPD vůči Polsku stručně a přehledně prezentuje ve sborníku *Ungewöhnliche Normalisierung* (Neobvyklá normalizace) Ludwig Elsing.⁷⁴

Anglicky psaná odborná literatura se německé a východní politice Spolkové republiky v 60. letech věnuje ve větším rozsahu jen velmi málo. Čestnou výjimku tvoří monografie Arneho Hofmanna *The Emergence of Détente in Europe* (Počátky détente v Evropě),⁷⁵ která analyzuje vliv amerického prezidenta Johna Fitzgeralda Kennedyho na formování Brandtovy východní politiky a zkoumá soulad a rozpory v postojích těchto dvou státníků. Přibližuje tak čtenářům mimo jiné dobový pohled USA na německou a východní politiku SPD. Pro tuto práci však skýtá spíše jen doplňující informace.

Dalším typem literatury, hojně využívaným v této práci, jsou autobiografie a memoáry. Tyto publikace bývají psány ze subjektivní perspektivy aktivního účastníka politického dění zkoumané doby, a tak nemohou být považovány za objektivní. Je třeba k nim přistupovat kriticky a obezřetně. Na druhou stranu však tato literatura obsahuje specifické informace, které bychom jinými způsoby získat nedokázali – osvětluje například motivy jednání politiků i vztahy mezi jednotlivými aktéry a často také obsahuje záznamy o neveřejných schůzkách, z nichž nebyly vypracovány (nebo se nedochovaly) oficiální zápisy.

69 Viz např. Peter Merseburger, *Willy Brandt 1913–1992: Visionär und Realist* (Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 2002); Daniela Münkler, *Bemerkungen zu Willy Brandt* (Berlin: Vorwärts Buch, 2005).

70 Andreas Vogtmeier, *Egon Bahr und die deutsche Frage: Zur Entwicklung der sozialdemokratischen Ost- und Deutschlandpolitik vom Kriegsende bis zur Vereinigung* (Bonn: J. H. W. Dietz, 1996).

71 August H. Leugers-Scherzberg, *Die Wandlungen des Herbert Wehner: Von der Volksfront zur Großen Koalition* (Berlin/München: Propyläen, 2002).

72 Günther Scholz, *Herbert Wehner* (Düsseldorf: Econ-Verlag, 1986).

73 Jacques Schuster, *Heinrich Albertz: Der Mann, der mehrere Leben lebte: Eine Biographie* (Berlin: Alexander Fest Verlag, 1997).

74 Ludwig Elsing, „Polenpolitik der SPD 1960 bis 1970“, in *Ungewöhnliche Normalisierung: Beziehungen der Bundesrepublik Deutschland zu Polen*, ed. Werner Plum (Bonn: Verlag Neue Gesellschaft, 1984), 55–65.

75 Arne Hofmann, *The Emergence of Détente in Europe: Brandt, Kennedy and the Formation of Ostpolitik* (London: Routledge, 2007).

V případě CDU skýtá takový pohled do zákulisí především kniha *Außenpolitik unter Bundeskanzler Ludwig Erhard 1963–1966* (Zahraniční politika za spolkového kancléře Ludwiga Erharda 1963–1966) od Horsta Osterhelda,⁷⁶ který v letech 1960–69 vedl zahraničněpolitickou kancelář spolkového kancléřství. Při psaní této knihy Osterheld vycházel ze svého deníku, poznámek (o zasedáních kabinetu, mezinárodních jednáních, poradách a rozhovorech) a z tisku. Toto dílo je psáno velmi subjektivně a silně odráží náklonnost autora ke Konradu Adenauerovi a jeho politice orientované na Francii – k politice Erhardovy vlády se tudíž staví značně skepticky (díky tomu však také může být pozitivně chápáno jako jakýsi korektiv k oficiálním vládním dokumentům). Významné jsou také deníky Heinricha Kroneho,⁷⁷ které sice rovněž představují subjektivní pohled na věc a navíc byly místy psány zpětně s několikadenním zpožděním, ale byly vydány s odborným komentářem. Za zmínku stojí také autobiografická kniha *Auf dem Drahtseil* (Na ocelovém laně) od Rainera Barzela.⁷⁸

Při zkoumání německé a východní politiky FDP se odborná literatura často odkazuje na deník Wolfganga Schollwera *FDP im Wandel* (FDP v proměnách),⁷⁹ který byl rovněž opatřen odborným komentářem a jednostranné výpovědi byly editorkou doplněny. Schollwerovu článek „Auf der Suche nach neuen Wegen“ ve sborníku *Freiheit, Recht und Einigkeit* (Svoboda, právo a jednota) už však takový komentář a doplnění chybí – autor v něm jednostranně chválí svůj vlastní postoj a připisuje mu větší váhu, než jakou v dané době skutečně měl.⁸⁰ Další zajímavé autobiografické dílo o politice FDP zveřejnil pod názvem *Kurs-Revision* (Revize kurzu) Karl Moersch,⁸¹ jenž byl ve sledovaném období vedoucím tiskového oddělení spolkové centrály FDP a poslancem Spolkového sněmu, přičemž se německou a východní politikou sám aktivně zabýval.

Zajímáme-li se o německou a východní politiku SPD, nemůžeme ponechat bez povšimnutí obsáhlé paměti Willyho Brandta⁸² ani jeho další autobiografickou knihu *Begegnungen und Einsichten* (Setkávání a nahlédnutí),⁸³ v níž

76 Horst Osterheld, *Außenpolitik unter Bundeskanzler Ludwig Erhard 1963–1966: Ein dokumentarischer Bericht aus dem Kanzleramt* (Düsseldorf: Droste, 1992).

77 Heinrich Krone, *Tagebücher*, v této práci využit sv. 2, zpracoval Hans-Otto Kleinmann (Düsseldorf: Droste, 2003).

78 Rainer Barzel, *Auf dem Drahtseil* (München/Zürich: Droemer-Knauer, 1978).

79 Wolfgang Schollwer, *FDP im Wandel: Aufzeichnungen 1961–1966* (München: Oldenbourg, 1994).

80 Wolfgang Schollwer, „Auf der Suche nach neuen Wegen: Die Zeit der Kanzlerschaft Adenauers und Erhards (1949–1966)“, in *Freiheit, Recht und Einigkeit: Zur Entspannungs- und Deutschlandpolitik der Liberalen*, ed. Hans Wolfgang Rubin (Baden-Baden: Nomos Verlag, 1980).

81 Karl Moersch, *Kurs-Revision: Deutsche Politik nach Adenauer* (Frankfurt am Main: Societäts-Verlag, 1978).

82 Willy Brandt, *Erinnerungen* (Frankfurt am Main: Propyläen, Zürich: Frenczy, 1989).

83 Willy Brandt, *Begegnungen und Einsichten: Die Jahre 1960–1975* (Hamburg: Hoffmann und Campe Verlag, 1976).

se zaměřuje především na setkání a spolupráci s německými i zahraničními státníky a dalšími lidmi, kteří ovlivnili jeho politickou kariéru. Zajímavé detailní postřehy obsahuje také Bahrova autobiografie *Zu meiner Zeit* (K mé době).⁸⁴

⁸⁴ Egon Bahr, *Zu meiner Zeit* (München: Blessing, 1996).